

Elementaire Deeltjes

Elementaire Deeltjes, de serie boekjes van Amsterdam University Press (AUP), maakt kennis toegankelijk voor een breed publiek. *Elementaire Deeltjes* is dé manier om snel alles te weten te komen over de onderwerpen die je interesseren.

Experts nemen je mee op een ontdekkingsreis waarbij elk thema in de meest beknopte vorm volledig uitgediept wordt. Een serie handige en handzame boekjes, met altijd het antwoord op de vraag: 'Hoe zit dat nou eigenlijk?'

Socrates

Ineke Sluiter

AUP

Ontwerp omslag: Michel van Duyvenbode, Amsterdam
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 8964 622 4

e-ISBN 978 90 4852 272 9

NUR 683

© I. Sluiter / AUP, Amsterdam 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
1. Een heroïsch einde	11
Thanatografie	11
Waarom dialogen?	14
Het lijkt wel of hij voor ons staat	16
Historische en politieke context	17
Wat deed Socrates?	19
Het proces tegen Socrates: aanklacht en aanklagers	21
Is Plato's Apologie de verdedigingsrede van Socrates?	26
Hoe verliep het proces?	29
Socrates' laatste dagen	31
Problemen in de sterfscène	33
Is Socrates' ziel onsterfelijk?	35
2. De Socratische methode	41
De 'wat is x?'-vraag	41
Het verloop van een Socratisch gesprek	44
Elenchos: onderzoek en weerlegging	47
Aporie en protreptiek	50
Socrates en de technai	50
Een voorbeeld: de <i>Staat</i> I 331e-336b	53
Het effect van Socrates' optreden	56
Verlamming, protreptiek of irritatie?	59
Socrates' onwetendheid	60
Maieutiek: Socratische verloskunde	61
Dialogoog tot elke prijs	64
Socrates en de vrouwen	65
Ethische kennis	70
3. Socrates en de politiek	71
Karl Popper: 'The Open Society and Its Enemies'	71
I.F. Stone: 'The Trial of Socrates'	73

Wat weten we van Socrates' politieke gedrag?	74
Socrates' visie op democratie	81
Socrates en de sofisten: is de deugd leerbaar?	84
Niemand doet willens en wetens kwaad	87
Socrates is geen democraat	89
De democratie omverwerpen?	90
Socrates en de wetten van Athene	91
De Atheense democratie en vrije meningsuiting	96
Popper of Stone of een derde weg?	97
4. Socrates en de liefde	102
Jager en prooi	102
De ideologie van de homo-erotiek bij Plato	105
Omkering van rollen	106
Plato's <i>Symposium</i>	107
De redevoering van Aristophanes	109
Wat is <i>erôs</i> ?	110
Socrates en Diotima	112
Wie is de filosoof: lover of vriendje?	119
Waarom Diotima?	120
Alcibiades	121
Een verleidingsscène	123
5. Tot slot	129
Plato en Socrates	129
Beelden voor Socrates	131
Socratische paradoxen	132
Een ideale man?	133
Verantwoording en literatuur	137
Jaartallen	144
Griekse termen	145
Eigennamen	146
Index	149

Voorwoord

In het voorjaar van 2007 mocht ik in het *Studium Generale* van de Leidse Universiteit een serie lezingen houden over Socrates. De colleges werden live opgenomen en op cd uitgebracht door Home Academy (*Op zoek naar Socrates*). Ik dank Josette Molenaar voor de geweldige organisatie van de colleges, en Folef van Nispen en Floor Plikaar, de uitgevers van Home Academy, voor hun toestemming om deze colleges als basis voor dit boekje te gebruiken. De teksten zijn licht bewerkt, zonder poging om elk spoor van hun oorsprong in een hoorcollege te verhullen.

Verder dank ik Jan-Peter Wissink en het team van Amsterdam University Press voor hun initiatief om *Socrates* op te nemen in de serie *Elementaire Deeltjes*.

Het is dit jaar tien jaar geleden dat de grote Griekse taalkundige en Plato-kenner Siem Slings overleed, de uitgever van de Oxford-tekst van een aantal van Plato's dialogen, waaronder de *Staat*. Hij was een van mijn docenten aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en hij was briljant, moeilijk en onvergetelijk. Dit boekje is aan zijn nagedachtenis opgedragen.

Amstelveen, februari 2014

Socrates, *Galleria degli Uffizi, Florence, 1497-1500.*

Inleiding

De figuur van Socrates (469-399 v.Chr.) heeft een spijkervaste plaats in elke geschiedenis van de (westerse) filosofie. Omdat hij zelf niets geschreven heeft, zijn we voor ons beeld van hem afhankelijk van een paar van zijn tijdgenoten en eeuwen van navolgers en na-denkers. De meesten daarvan hebben, zoals dat gaat, een eigen agenda, misschien geldt dat zelfs wel voor allemaal.

Ook in dit 'elementaire deeltje' worden keuzes gemaakt die het hier geboden portret van Socrates kleuren. Een van die keuzes is om betrekkelijk veel speelruimte te geven aan onze belangrijkste bron: Plato (ca. 427-347 v.Chr.), maar waar mogelijk wel op de gevaren en beperkingen van die bron te wijzen. Een tweede keuze is om veel aandacht te schenken aan niet alleen de filosofische, maar ook de literaire en artistieke kanten van Plato's portret van Socrates. En de derde keuze is om te beginnen bij het einde: in het eerste hoofdstuk gaat het over Socrates' dood. Om dat verhaal te vertellen moeten we al in een notendop wijzen op alles wat Socrates tot Socrates maakt. Het eerste hoofdstuk is dus als de *trailer* van een film: alle belangrijke ingrediënten van de rest van dit elementaire deeltje komen er al even aan bod. De hoofdstukken erna gaan dieper in op de Socratische methode, Socrates en de politiek, en Socrates en de liefde.

Rafaël, De school van Athene, 1509-1510. Plato (omhoogwijzend) en Aristoteles staan in het midden. Socrates staat in het groepje links, zie detail op p. 82. Vaticaan museum Vaticaanstad.

1. Een heroïsch einde

Thanatografie

Het lijkt weinig twijfel dat Socrates' levenseinde bepalend is geweest voor zijn reputatie. We denken te weten wat voor iemand Socrates was en hoe serieus we zijn levenshouding moeten nemen, omdat hij bereid was voor zijn keuzes te sterven en omdat we geloven dat hij die dood rustig en moedig onder ogen zag. Socrates maakt deel uit van onze collectieve herinnering als de filosoof die onder de Atheense democratie ter dood werd veroordeeld en de gifbeker moest drinken. Het proces tegen Socrates is als een schandvlek van de Atheense democratie gezien, maar dat oordeel is niet helemaal unaniem. Sommigen zien hem inderdaad als een kampioen van het vrije woord – dat is behoorlijk anachronistisch en hijzelf presenteert zich ook niet in die termen, althans niet in politieke zin. Maar je komt ook begrip tegen voor de Atheners, die een ultieme maatregel zouden hebben genomen tegen een ongeleid projectiel dat ze als een directe en onstuitbare bedreiging voor hun democratie zagen. Ook dat lijkt uiteindelijk niet houdbaar. Hoe dat ook zij (en we komen hierop terug in hoofdstuk 3), de dood van Socrates heeft in zekere zin voorgoed een icoon van hem gemaakt door de omstandigheden ervan, en door de manier waarop hij ermee omging. Onze kennis over zijn dood beïnvloedt hoe we naar zijn leven kijken. Voor dat verschijnsel is de term *thanatografie* bedacht, afgeleid van de Griekse woorden voor 'dood', *thantos*, en 'schrijven', *graphein*. Met 'thanatografie' bedoelen we niet eenvoudigweg 'het verhaal van iemands dood', het gaat juist om een speciale vorm van *biografie*, een bepaalde manier om het verhaal van iemands *leven* te vertellen. Voor sommige biografieën geldt namelijk dat onze kennis over hoe het met iemand afloopt als het ware de lens vormt waardoor we diens hele leven bekijken en interpreteren. Denk aan figuren als

Jacques Louis David, De dood van Socrates, 1787, Metropolitan Museum of Art, New York.

Jezus Christus, Jeanne d'Arc, Martin Luther King: hun dood is als het ware de garantie voor de authenticiteit en het belang van hun leven en hun overtuigingen.

Socrates heeft zelf niets geschreven, behalve misschien een paar gedichten in de gevangenis vlak voor zijn executie, maar die zijn niet bewaard gebleven. In de Oudheid circuleerden ook nog wat brieven die hij geschreven zou hebben: zekere vervalsingen. Wij kennen hem dus alleen maar uit het werk van anderen, maar die anderen wisten op het moment dat zij hun werk schreven (met één uitzondering) wat er met Socrates gebeurd was. En onvermijdelijk speelt die wetenschap een rol. Misschien zelfs al bij hun besluit om überhaupt over dit onderwerp te schrijven, maar zeker ook in hun vormgeving van het portret dat ze schilderen van Socrates.

De belangrijkste, maar meteen ook de meest problematische bron over Socrates is Plato. Plato was 27 toen zijn leermeester ter dood werd gebracht in 399 v.Chr., en die gebeurtenis moet een ongelofelijke impact op hem hebben

gehad. Hij is onze belangrijkste bron doordat Socrates vrijwel alomtegenwoordig is in zijn grote oeuvre. Hij is de meest problematische door zijn eigen genialiteit, die ons in zekere zin het zicht op de historische Socrates beneemt. Het is vrijwel onmogelijk om Plato's Socrates te onderscheiden van Plato zelf, die hem gemakkelijk denkbeelden in de mond kan hebben gelegd die meer te maken hebben met Plato's filosofie dan met de denkbeelden van de historische Socrates.

Het grootste deel van Plato's schitterende filosofische oeuvre bestaat uit dialogen, die we Socratische dialogen noemen. Dat was een nieuw genre dat opkwam na de dood van Socrates. Het zou zelfs kunnen dat Plato er de uitvinder van was, maar dat weten we niet zeker. Ook andere mensen schreven Socratische dialogen, maar die hebben we niet over. In die dialogen van Plato zien we een literair portret van Socrates in filosofische actie. Tenzij anders vermeld, is de Socrates over wie het in dit boekje gaat de Socrates van Plato. In Plato's dialogen zien en horen we Socrates, die vrijwel steeds de hoofdpersoon is, in gesprek met zijn tijdgenoten, met vooraanstaande intellectuelen van zijn tijd, maar ook met de jongelui voor wie hij een leermeester was. Socrates' methode was niet gebaseerd op hoorcolleges of een andere vorm van georganiseerde kennisoverdracht. In plaats daarvan ging hij met iedereen in gesprek en probeerde hij in een zoektocht via vragen en antwoorden zijn gespreksgenoten tot een filosofische levenshouding te brengen. In hoofdstuk 2 komen de Socratische gesprekken nader aan de orde.

Een aantal Socratische dialogen is gesitueerd rond het proces en de dood van Socrates, en die teksten staan centraal in dit hoofdstuk. Plato schrijft al deze teksten lang na het overlijden van Socrates en zowel Plato zelf als zijn publiek weten wat er met Socrates is gebeurd. Hij schrijft dus vanuit thanatografisch perspectief. Maar binnen de dialogen zelf liggen al deze zaken nog in de toekomst en we zien Socrates in volle en onbekommerde actie. Deze situatie betekent dat

het publiek (dat zijn wijzelf) meer weet dan de personages in de dialoog, en dat creëert een vorm van *dramatische ironie*. Een voorbeeld: het lijkt geen twijfel dat Socrates werd kwalijk genomen dat enkele van zijn leerlingen later een lelijke rol speelden in de Atheense politiek. Een aantal van hen was verbonden met een moorddadig regime, de Dertig, dat kort voor Socrates' dood kortstondig aan de macht was (404-403 v.Chr.). Een van die mensen was Charmides. Maar wij kennen Charmides als een van de liefste en sympathiekste jongetjes uit de dialogen van Plato. Hij treedt op in de dialoog die naar hem vernoemd is, en die gaat over de deugd die *sôphrosunê* heet, 'ingetogenheid' en 'zelfbeheersing'. Het jongetje Charmides is er een toonbeeld van, hij is een beetje verlegen, bescheiden en doet heel erg zijn best. Zonder met een woord naar de latere gebeurtenissen te hoeven verwijzen verdedigt Plato hier impliciet zijn leermeester: als Charmides door was gegaan op het pad dat hij met Socrates bewandelde, was er nooit iets aan de hand geweest. Dit soort factoren moeten we voortdurend in ons achterhoofd houden als we de dialogen van Plato lezen: ze gaan over filosofie, meer nog, ze tonen filosofie in actie, maar veel ervan dienen ook de postume verdediging van Socrates.

Waarom dialogen?

De dialoogvorm heeft allerlei voordelen, filosofische en literaire: er zijn goede redenen aan te voeren voor deze vormkeuze. Om te beginnen is het *drama*. Socrates leeft een bepaalde filosofische levenshouding voor en je ziet hem dat doen. Anders dan in een verhalend genre staat er in een dialoog als het ware niemand tussen de sprekers en het publiek. Het is dus gemakkelijker voor de lezers om zich te identificeren met de gebeurtenissen en ook om mee te denken. Dit levert een heel direct en authentiek aandoend beeld van Socrates op.

Ten tweede is er het *historische* gegeven dat Socrates bekend stond om het feit dat hij met iedereen gesprekken voerde. We

weten dat niet alleen uit Plato, maar ook uit andere bronnen. In die zin is de dialoog ook literair gesproken het natuurlijke voertuig voor zijn optreden.

Ten derde representeert de dialoog een *vorm van filosofie*: voor Plato en wellicht ook voor Socrates is filosofie een 'zoektocht in dialoog', dialectiek, waarbij je door vraag en antwoord, in discussie, samen probeert verder te komen: ideeën moeten steeds aan alle kanten getest worden en dat gebeurt door ze kritisch te bevragen en door te proberen ze te weerleggen. De dialoog is een manier waarop een auteur althans in de vorm kan vermijden dat hij uit eigen naam verantwoordelijkheid moet nemen voor dogmatische verhandelingen.

Ten vierde stelt de dialoog ook een bepaald *didactisch proces* voor, vanuit het standpunt zowel van de leermeester als van de leerling. Strikt genomen zijn de partners in een filosofisch vraaggesprek gelijkwaardig. Elke volgende stap moet genomen worden met instemming van beide partijen. Maar in de praktijk interpreteren we toch vaak de rol van de vrager als die van de leermeester, en de rol van degene die antwoord geeft als die van de leerling. Het leerproces dat die laatste doormaakt, sluit aan bij de gedachte dat onze ziel voor onze geboorte al kennis heeft opgedaan. Die kennis is door het trauma van de geboorte tijdelijk 'vergeten'. Een leerproces is dus eigenlijk het je weer te binnen brengen van wat je al wist, en degene die je daarbij kan helpen is geen leraar in de zin van instructeur, maar meer een soort coach – de praktijk in deze dialogen heeft bepaald trekjes van 'het nieuwe leren'.

En ten slotte kun je een *gesprek* tegenover een *geschreven* verhandeling stellen, al zijn deze dialogen natuurlijk gestileerd en wel degelijk opgeschreven – dat levert een interessante paradox op! Achter dit alles zit een normatieve gedachte, namelijk dat filosofie *viva voce* hoort te gebeuren omdat het een *dynamisch* proces is en ook moet zijn. Een tekst fixeert een gedachte, legt die vast, en dat betekent dat je er geen nieuwe vragen aan kunt stellen. Het is een *statische* vorm, die geen

voortgang toelaat. Voor de auteur betekent die vastlegging nog iets anders: zodra je de tekst uit handen hebt gegeven – en meer dan dat betekent ‘uitgeven’ niet in de Oudheid –, is die tekst weerloos. Iedereen kan erin zien wat hij wil, de tekst zelf kan zich niet verdedigen, en de natuurlijke beschermer van die tekst, de auteur, kan dat ook niet langer. Een dialoog helpt om de tekst meer ‘open’ te houden.

Al deze overwegingen over de dialoogvorm zijn in enige vorm uit Plato te herleiden. Een deel ervan is mogelijk ook Socratisch – in elk geval klopt het met diens praktijk om alleen maar te praten en niet te schrijven –, maar als zo vaak beneemt Plato ons het zicht op Socrates terwijl hij hem tegelijk toch vol in beeld lijkt te plaatsen.

Het lijkt wel of hij voor ons staat

Plato's dialogen geven ons niet alleen een heel direct beeld van het optreden van Socrates, ze staan ook vol met informatie en pakkende beelden van hem en bewerkstelligen zo een Socratische presentie. Het is alsof hij voor ons staat. We kunnen hem zien en horen. Als we naar hem kijken, zien we een lelijke man met stompe neus en bolle ogen. Geen schoenen, hij liep meestal op blote voeten, een oud manteltje. Soms raakt hij in gedachten verzonken en blijft ergens, desnoods een nacht lang, staan nadenken tot hij eruit is. Hij is ascetisch, geeft niet veel om drank, voedsel of seks. Maar tegelijk zien we hem bij een symposium het hele gezelschap eruit drinken, nog steeds in staat om een filosofische gedachte tot een goed einde te brengen. Als zijn laatste gesprekspartners het opgeven, dekt hij ze toe, en gaat (na een nacht te hebben doorgehaald) naar het Lyceum om zich een beetje op te frissen. En dan maar over tot *business as usual*!

Hij trekt verschillende keren met de Atheners ten strijde om deel te nemen aan een veldslag, en legt daarbij een rustige en onverstoorbare moed aan de dag. Hij is onweerstaanbaar aangetrokken tot mooie jongens – en misschien nog meer tot

jongens met talent voor nadenken en met een 'mooie ziel'. Theaetetus bijvoorbeeld lijkt uiterlijk op Socrates, en is dus bepaald geen schoonheid, maar Socrates voert een langdurig gesprek met hem. Jongens in Athene zitten in de sportschool (dat wil zeggen: het *gymnasium*) of op de markt, en daar treffen we Socrates dan ook aan. De omgang van Socrates met zijn groep is heel belangrijk in de dialogen, en ook dat is een facet dat extra reliëf krijgt vanuit thanatografisch perspectief, als je bedenkt dat Socrates er onder meer van werd beschuldigd dat hij 'de jeugd bedierf'. Er wordt veel gepraat en er worden veel grappen gemaakt over Socrates' 'verliefdheid' op die jongens. Dat is het onderwerp van hoofdstuk 4, maar we moeten nu al vaststellen dat *erôs* bij Plato wel een heel speciale filosofische invulling krijgt. In alle opzichten een bijzondere man dus, Socrates, en des te klemmender wordt langzamerhand de vraag waarom de Atheners hem dan ooit dat proces hebben aangedaan. Daarvoor moeten we even naar de historische context kijken.

Historische en politieke context

Socrates is actief in het laatste gedeelte van de vijfde eeuw v.Chr. Zijn proces en executie vinden plaats in 399, als hij 70 jaar oud is. De tijd waarin hij leefde, is een roerige periode voor de Atheense democratie. De laatste dertig jaar van de vijfde eeuw is Athene verwickeld in een oorlog met Sparta, de Peloponnesische oorlog (431-404 v.Chr.), die de Atheners in 404 verliezen. Al in het laatste deel van die oorlog was Athene getroffen door een oligarchische omwenteling, in 411. Nu, na het verlies van de oorlog tegen Sparta, grijpt opnieuw een kleine groep de macht: we noemen ze de Dertig, en het bewind van deze Dertig is bloedig, totalitair en een trauma in de Atheense geschiedenis. Onder die Dertig waren twee vaste metgezellen van Socrates: Critias en Charmides, die hierboven al even vermeld werd. Als de democratie is hersteld, in 403 v.Chr., blijft niettemin het politieke klimaat nerveus. Socrates'

kritische optreden, dat in feite nooit verandert, raakt op dat moment een open politieke zenuw. Maar wat deed Socrates dan precies?

Volgens sommigen was hij de typische moderne intellectueel. Dat leiden we af uit één bron, die er belang bij had een voor zijn publiek herkenbaar beeld te schetsen, omdat hij meedeed aan een drama-competitie en een prijs wilde winnen. En hier hebben we meteen ook die ene bron te pakken die schrijft wat hij schrijft zonder schuldgevoel of wrok vanwege Socrates' dood, simpelweg omdat hij nog niet weet of kan vermoeden hoe het allemaal zal aflopen: de komediedichter Aristophanes. Hij schreef al in 423 een komedie, de *Wolken*, die hij later nog zou reviseren. Socrates was toen 45, in de kracht van zijn leven. Maar in het portret dat Aristophanes van hem schildert, herkennen we absoluut de Socrates van Plato niet. Bij Aristophanes is Socrates een nieuwlichter, iemand die allerlei natuurwetenschappelijke experimenten doet, er rare ideeën over godsdienst op nahoudt, en die aan alle kanten taal manipuleert om recht te praten wat krom is. Een arme boer gaat bij hem in de leer, maar snapt helemaal niets van al die avant-gardistische theorieën. Omdat het hemzelf niet lukt, laat hij zijn zoon bij Socrates studeren, met rampzalige gevolgen: de zoon slaat zijn vader en heeft daar ook nog allemaal gladde praatjes bij die moeten aantonen dat dat gedrag niet alleen acceptabel maar zelfs goed is. Aristophanes voert kortom een Socrates ten tonele die een religieuze nieuwlichter is en de jeugd bederft – precies wat hem in zijn proces voor de voeten werd geworpen. Dit portret zal best iets gereflecteerd hebben van hoe de Atheners tegen de nieuwe groep intellectuelen aankijken. Plato is er veel aan gelegen om Socrates juist van al die anderen te onderscheiden, hoewel wij inmiddels wel weten dat zij beslist belangrijke delen van hun intellectuele agenda gemeen hadden. Maar zelfs bij Plato kun je nog wel iets zien van wat de Atheners zo geïrriteerd moet hebben, eenvoudigweg door het optreden van Socrates.